Геннадій ГУЛЬКО ***(Луцьк)***

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВОЛИНІ. ЧЕРВИЩАНСЬКИЙ ПЛАЦДАРМ

У цьому році минає століття від часу однієї із найбільших військових операцій Першої світової війни - Луцького (Брусиловського) прориву. Незважаючи на те, що за десятки років про цю відому в історії військову операцію та її наслідки для війни у цілому вже написано багато, все ще залишаються недостатньо досліджені її сторінки. До таких подій слід віднести й кровопролитні військові дії влітку та початку осені 1916 року вздовж річки Стохід, на рубежі нинішніх Камінь – Каширського та Маневицького районів на Червищанському плацдармі. Незважаючи на те, що основна трагічна розв'язка тут відбулася лише весною 1917 року, проте вона має безпосереднє відношення до військових операцій часів Луцького прориву. Разом з тим, так як події на цьому плацдармі пов'язані із застосуванням німецькою стороною хімічної зброї, використання якої було заборонено за рішенням міжнародних конвенцій, ця тематика і в наш час є досить актуальною та підлягає додатковому вивченню. За відсутністю достатньої кількості конкретних відомостей про події навколо Червищанського плацдарму у цьому матеріалі розглядатимуться лише окремі його аспекти.

Як відомо, поява терміну «Червищенский плацдарм» у документах Південно – Західного фронту генерала О. Брусилова тієї доби датується початком липня 1916 року. У ці дні після могутнього артобстрілу російські солдати 4 –го кавалерійського та 24 –го артилерійського корпусів, що входили до складу 3-ї армії генерала Л. Леша, в кількох місцях прорвали оборону німецьких військ генерала Хауера. Внаслідок швидкого наступу вони переправилися на лівий берег р. Стохід біля сіл Червище, Рудка, Тоболи і захопили між селами Геленин (нині Оленіно) та Червища (нині Старі Червища) спочатку трикілометровий плацдарм, а пізніше розширили його до 8,3 км по фронту та 3,2 в глибину [7,78]. У цілому війська 8-ї та 3 –ї армій вийшли на лінію р. Стохід і встановили фронт вздовж неї від селища Любешів до залізниці Ковель – Луцьк. Здавалось би, що були всі підстави для подальшого наступу з цього перспективного плацдарму на Камінь – Каширсьський та далі на захід, але основні зусилля військ Південно – Західного фронту у цей період були зосереджені південніше Ковеля. Тут, як відомо, у кровопролитних боях у волинських болотах полягла еліта російської армії - її гвардія в складі Особливої армії. Відомо, що втрати гвардійських частин тут склали більше 33 тис. осіб [7,79].

11 серпня 1916 року 3-я та Особива армії Ставкою були передані у розпорядження командувача Західного фронту О. Еверта з наказом готувати наступ ва Ковель, зокрема із Червищанського плацдарму. Генерал О. Еверт призначив час наступу на 17 серпня і наказав генералу Л. Лешу приступити оперативного до перегрупування у зону наступу з основним напрямком на Камінь – Каширський - Ковель. Проте, внаслідок незгод між командуванням фронту та 3-ї армії, підготовка до наступу затягнулася ще на два тижні. Лише 9 вересня генерал О. Еверт все ж розпочинає наступ з Червищанського плацдарму у напрямку Каменя – Каширського. Проте час був втрачений і нічого крім значних втрат серед особового складу 3-го та 26 –го корпусів це не дало [7,80]. Серед ряду причин невдачі стали й багаторівневі укріплення та міцні бетонні капоніри австро – німецьких військ, окремі з яких збереглися до нашого часу. У лісах на південний захід від лінії оборони плацдарму досі збереглися два занедбані кладовища з похованням кількох тисяч солдатів та офіцерів російської армії, серед яких, цілком можливо, спочивають вічним сном і сотні українців [14,98]. До позитивів цього невдалого наступу слід віднести деяке збільшення плацдарму в довжину по фронту до 8,3 км, при цьому дуже невигідної конфігурації. Це все зовсім не оправдувало ті значні солдатські жертви внаслідок бездарного командування царських генералів і. як наслідок, спричинило призупинення тут активних військових дій до весни 1917 року.

Наступні події засвідчили, що з одного боку російське командування знало про складні умови для розміщення на плацдармі військ та значні труднощі ведення тут активних бойових дій, а з іншого - все ж плекало надію на можливість використання його для нових наступів, що передбачалися спочатку на лютий, а потім і на літо 1917 року. Як зазначали ряд дослідників, залишається незрозумілим, чому стратегічно важливий лише в протягом кількох серпневих днів 1916 року Червищанський плацдарм перетворився в головах вищого російського командування на об'єкт, що став визначальним для всієї військової компанії на правому фланзі Південно – Західного фронту.

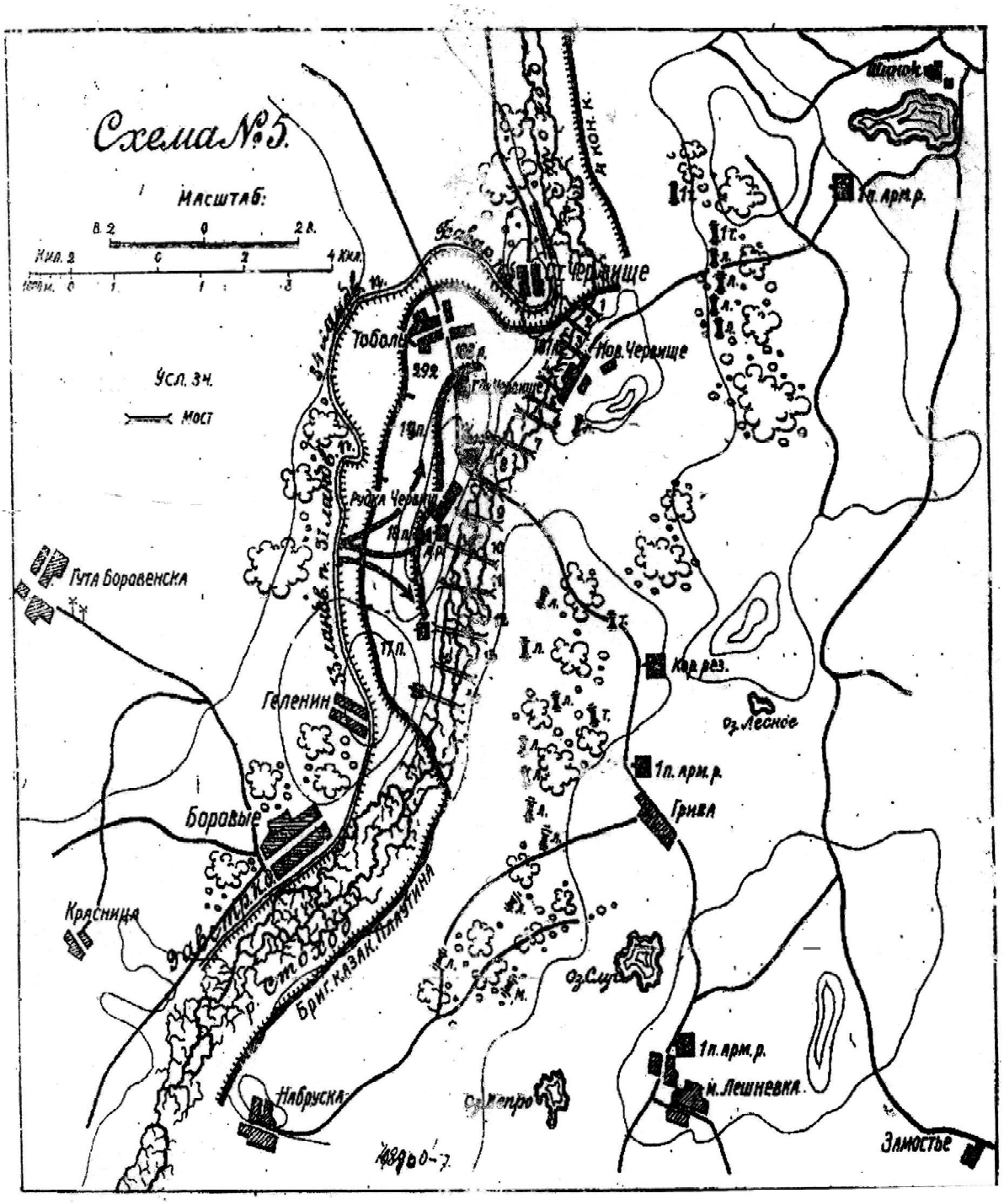

Мал. 1. Схема розташування російських військ на Червищанському плацдармі та остання фаза бойових дій тут 3 квітня 1917 року.

Відомо, що після кількох інспекторських поїздок в цю зону бойових дій, генерал Л. Леш пояснював це бажанням утримувати перед плацдармом як найбільше німецьких військ. Пізніше він пояснював, що його не бажано залишати після проведених значних робіт по укріпленню позицій плацдарму. Все це й призвело до того, що в умовах явної активізації військових дій з боку німецьких військ на весну 1917 року вздовж особливо Західного фронту, російське командування так і не ризикнуло відвести свої війська на правий, більш придатний до оборони берег Стоходу. Водночас командування 3-го корпусу на чолі з генералом Янушевським вважало на весну 1917 року Червищанський плацдарм зовсім непридатним ні для тактичної оборони, а ні для стратегічного місця наступу значних військових сил [17,5].

Як зазначалося вище, плацдарм у цей час являв собою полосу землі на лівому березі Стоходу між селами Тоболи і Геленин (Оленино), довжиною по фронту дещо більше восьми кілометрів та трьох – завширшки. Тобто вся його територія добре простріювалася як далекобійною, так і польовою артилерією противника. Місцевість тут рівна, зовсім відкрита, що пологими скатами знижувалася як в долину Стоходу, так і на захід в болотисті ліси [13,100]. Лісові гущавини вздовж всієї лінії укріплень плацдарму наближалися до першої лінії окопів, тобто, позиції противника знаходилися у значно вигіднішому становищі. Грунт тут переважно торфяний, при цьому в тилу плацдарма простягалася відкрита болотиста долина Стохода, завширшки від 1.2 до 2 км, з чисельними рукавами та протоками, що весною повністю запровнювалися водою. Через долину було облаштовано 12 пішоходних та два колісних мости, з яких на день початку квітневих боїв за плацдарм залишився вцілілими лише один колісний та 2-3 пішоходних.

В інженерному відношенні Червищанський плацдарм був обладнаний чотирма лініями окопів, з яких крайня західна повинна була слугувати, внаслідок малої глибини плацдарму, головною лінією оборони. У зв'язку з присутністю багатьох вузлів оборони і чисельних ходів сполучення вся територія плацдарму являла собою справжній лабіринт окопних робіт, що до краю затруднювало маневрування військ. Більшість окопів були насипані з торфу, що осипалися від одного тільки струсу повітря під час вибуху важкого ворожого снаряда. Міцних бетонних сховищ тут не було, а найбільш важливі будівлі були накриті 2 – 4 рядами колод, що не витримували вогню важкої артилерії. Зв'язок був облаштований тільки наземний, при цьому внаслідок сліпого дотримання іструкцій, він не відповідав тим особливим умовам, у яких перебував плацдарм.

Оборона описаної вище ділянки лівого берега Стоходу була доручена 3-у корпусу генерала Янушевського в складі частин 27-ї, 73- ї піхотних та 5 –ї стрілецької дивізій, а також 3- го мортирного, 32-го важкого артилерійських дивізіонів та 7-ї і 8-ї штурмових батарей. Ділянка правого берега ріки на північ від Червищанського плацдарму оборонялася 4-м кінним корпусом, а на південь від нього до річки Череваха - бригадою козаків полковника Платуніна з приданими їй двома ротами стрільців та артдивізіону з 27-ї артилерійської бригади. Безпосередньо на лівому березі плацдарму розташовувалися частини 73-ї та 5-ї стрілецьких дивізій (17-й, 18-й, 19-й, 29-й, 107-й, 108-й та 292 полки) в складі 17 батальйонів [17,5]. Отже там перебували до 18 - 20 тисяч солдатів та офіцерів російських військ. Ще 13 батальйонів корпусу розміщувалися вздовж правого берега Стоходу. Вся корпусна та дивізійна артилерія (100 гармат), крім п'яти «траншейних» гармат, також перебувала на цьому ж березі. Вона була зосереджена трьома групами, найбільш чисельні з них були на флангах з метою перехресного та флангового вогню і найбільш слабка - в центрі, навпроти мостів (мал.1). Віддаль розташування цих батарей від ворожих окопів не перевищувала 3 – 5 км, водночас артилерійські спостережники знаходилися на лівому березі річки в окопах піхоти, зв'язок з ними підтримувався наземними телефонами, сигнальними прапорцями та ракетами. Таким чином, як позиції артбатарей так і спостережників легко піддавалися обстрілу важкої та навіть легкої ворожої артилерії [17,5].

Щодо супротивної сторони, то фронт навпроти плацдарму на весну 1917 року займали підсилена 1-а німецька ландверна піхотна, Баварська кавалерійська дивізії та 9-та австро - угорська кавалерійська дивізія з армійської групи генерала Хауера. Тобто німецькі та австрійські війська нараховували тут до 30 тисяч чоловік і не мали значної переваги над росіянами. Разом з тим, артилерійські частини цього військового угрупування мали у своєму складі близько 300 гармат та 100 мінометів, що в чотири рази більше ніж в 3-у російському корпусі. Якщо врахувати до цього згадані вище слабкі в оборонному значенні позиції російських частин, що розміщувалися на плацдармі, і водночас, захищені лісом та підвищенням добре укріплені німецькі, то тут вбачається однозначна тактична перевага німецької сторони. Крім цього, для впевненості в майбутній перемозі над

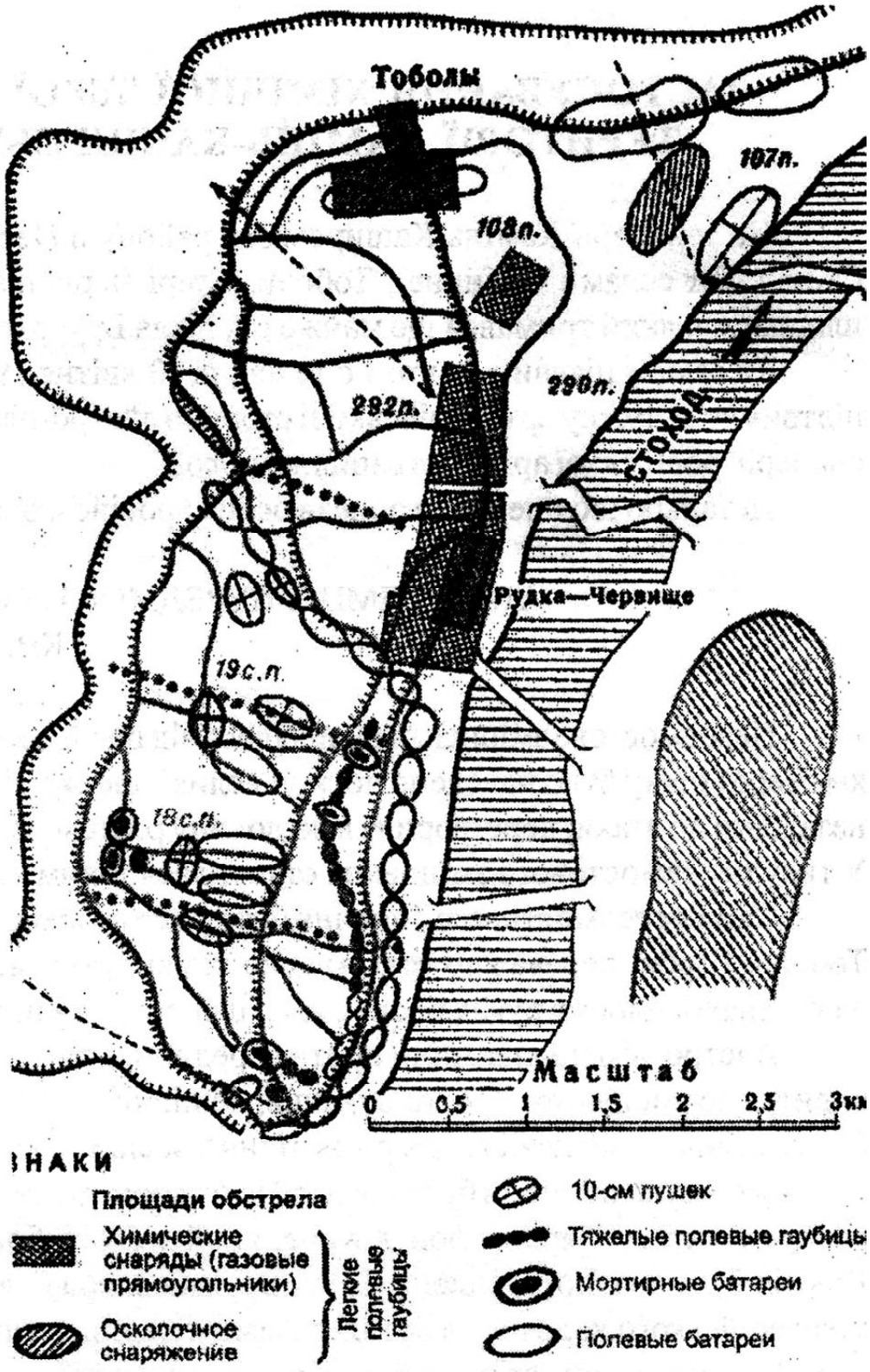

Схема 1Б. Розподіл артилерійського вогню при стрілянині на поразку (1-й період).

Мал. 2. Схема артилерійського обстрілу та газових атак німецьких військ на Червищанському плацдармі 3 квітня 1917 року. (Згідно даних К. Борбича).

розташованими на плацдармі російськими військами, німецьке командування вирішило використати ще один свій військовий козир - хімічні артилерійські снаряди [3,71]. Добре підготувавшись до наступу, генерал Хауер лише чекав вигідного для себе моменту. Натомність командування 3-го корпусу генерала Янушевського не змогло вчасно виявити значне підсиленння розташованих проти нього військових частин ворога, хоча й мало свідчення від полонених про підготовку їх до наступу на плацдарм.

Трагічна розв'язка для російських військ на Червищанському плацдармі розпочалася в ніч з 2 на 3 квітня по н.ст., коли вода в Стоході неочікувано різко піднялася, внаслідок чого були знесені та затоплені не лише більшість мостів, але й низинна частина окопів. О 4-й годині ранку 3 квітня супротивник розпочав почав обстріл пунктів розташування штабів та резервів на правому березі, а через дві години переніс свій вогонь на переправи та резерви 5-ї стрілецької дивізії біля с. Рудка Червище, а також на всі російські батареї на правому правому березі Стоходу. О 7-й годині артилерійський обстріл досяг найвищого напруження, поширившись і на окопи 18-го, 19-го, та 292-го полків, а потім 107-го полку, при цьому противник стріляв і хімічними снарядами (мал.2). Торфяні окопи від вибухів розсипалися, і на ділянці 107- го полку в них ринула вода, зовсім відрізавши правофлангові роти від інших частин полку, які змушені були покинути свої позиції та відійти до переправи, яка ще збереглася. Спрямовані на їх підтримку два батальйони з корпусного резерву запізнилися і підійшли до переправи, коли вже на протилежній стороні мосту стояли німецькі підрозділи [17,6]. О пів на 9-ту ранку телефонний зв'язок з штабом 73-ї дивізії з лівого берега припинився. На фронті 5 – ї стрілецької дивізії сильний обстріл окопів противником розпочався о 9-й годині хімічними снарядами, з одночасним вогнем важкої та легкої артилерії вздовж окопів. Найбільш значний вогонь був спрямований проти 18-го стрілецького полку, що займав центральну частину плацдарму. В цей же час на фронті 19-го полку німці створили димову завісу, яку росіяни спочатку сприйняли теж за газову атаку. Це спонукало сусідній 292 –й полк на відступ до другої лінії окопів, які командування полку все ж вирішило використати, разом з очікуваним резервом 73- ї дивізії, до флангової контратаки на супротивника, що прорвався. Проте цей контрудар так і не відбувся, водночас німці спрямували основний артилерійський удар по окопам, батареям, штабам та спостережним пунктам 18 –го полку, які швидко були зруйновані ураганним вогнем. На вузькій ділянці фронту навпроти цього ж полку німецькі війська використали 20 - 25 бомбометів (мінометів), вогонь яких доруйнував окопи російської піхоти. Між 13 та 14 годинами німці здійснили рішучу атаку на позиції деморалізованого 17 –го полку, легко ними розбитого, а потім ввірвалися в зруйновані окопи 18-го полку та вийшли на тили 19-го та 17-го полків. Що трапилося з цим полком, що займав лівий фас плацдарму, учасникам тих подій невідомо, так як з його складу ніхто не врятувався [17,6]. На середину дня 3 квітня зв'язок з штабами, батареями та батальйонами на плацдармі був перерваний і кожна російська частина вже діяла окремо. Село Рудка Червище в самому центрі плацдарму було зайняте супротивником і тільки залишкам деяких батальйонів вдалося переправитися по єдиному збереженому, але дуже обстрілюваному на той час містку за №8. Втрати російських військ під час цієї переправи, що була розташована правіше від згаданого села, були дуже значними, так як сучасні дайвери, за їх словами, досі зустрічають на дні річки у цьому місці чисельні солдатські останки та військове спорядження. Наприкінці дня останні ділянки російської оборони на плацдармі припинили свій опір.

Сучасники цих трагічних подій вважають, що під час завершальних бойових дій на Червищанському плацдармі пропали переважно безвісти більше 12 тисяч чоловік [17,7]. Зустрічається навіть більш точна цифра втрат - 12283 російських військових [11,116]. Проте досі немає єдиної думки щодо остаточної цифри як загиблих, так і взятих в полон. Німецькі джерела називають 10 тисяч полонених, зокрема 150 офіцерів, що є явно перебільшенням, як і згадка в них про 100 тисяч взятих в якості трофеїв артилерійських снарядів [3,73]. Адже, як згадувалося, на плацдармі під час боїв перебували лише 5 «траншейних» гармат і тому такої кількості снарядів вони не потребували. Як зазначалося, загальна кількість осіб у полків, що перебували на плацдармі, могла нараховувати до 20 тис. чол. Якщо ж навіть 10 тис. були взяті в полон, а незначна кількість відступила під обстрілом артилерії по єдиному збереженому на кінець боїв за плацдарм мосту №8, то все одно загальна кількість загиблих за час боїв 3 квітня 1917 року на Червищанському плацдармі може складати не менше 8 тисяч чоловік. Названа вище цифра полонених в 10 тис. чоловік, що, як свідчать історичні джерела, навіть здивувала генерала Людендорфа. Ймовірно вона дійсно може бути завищеною, адже німцям все ж хотілося зменшити кількість загиблих на плацдармі з причини застосування там хімічної зброї, забороненої рішеннями Віденської та пізніше Женевської

Мал. 3 – 4. Німецькі та російські фортифікаційні споруди на Червищанському плацдармі.

Мал. 5. Місце занедбаного військового кладовища поряд з автобусною зупинкою «Село Рудка Червинська» на трасі Луцьк – Любешів.

міжнародних конвенцій. У зв'язку з цією проблематикою варто висловити наступне. За деякими даними, на фронті бойових дій на території України хімічні засоби за всі попередні роки війни обома воюючими сторонами застосовувалися нечасто. Проте такі факти з боку німецької сторони мали місце і раніше. Зокрема, у військовій літературі є згадка про використання хімічних снарядів ще під час літніх боїв 1916 року біля села Чорниж на Маневиччині [14,98]. Тут, як і в випадку боїв на Червищанському плацдармі, мова може йти про застосування німцями 105 –мм снарядів для гаубиць, начинених газом. Вірогідно, що були й інші такі випадки, адже відомим є факт знахідки у 2001 році краєзнавцем з Луцька О. Лудковським фрагменту такого хімічного снаряда в річці Стохід біля с. Угли Ковельського району. Зараз нижня частина цього боєприпаса зберігається у фондах Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки. Отже, дійсно під час особливо інтенсивних бойових дій у 1915 – 1917 роках на Волині, зокрема, на річці Стохід, німецьке командування застосовувало хімічну зброю. Тут виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від її смертоносних дії. Факти свідчать, що на колишніх бойових позиціях тієї доби знахідки фрагментів протигазів, зокрема, так званих протигазних пляшок, не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців 1-ї світової війни, записані відомим на Волині краєзнавцем Г.О. Гуртовим, стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, російські протигази, створені академіком Н.Д. Зелінським, щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім одягати протигаз. Якщо ж води поблизу не було, з скрутного становища виходили навіть змочуючи обличчя власною сечею [9,177]. Тому є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими зовсім не надійними протигазами. Звідси й випливають суперечливі дані щодо

загальної кількості загиблих під час військової катастрофи на Червищанському плацдармі. Про те, що після газової атаки на плацдармі вони були дуже значними, розповідав краєзнавцям, згадуючи спогади батька - учасника тих боїв, житель м. Ківерці М. М. Дацюк. За його словами, протягом кількох годин весняного дня, коли ворог застосував хімічну атаку на плацдармі, російські війська втратили дві піхотні дивізії. Це підтверджує, що після Червищанської катастрофи народні перекази щодо тих трагічних подій були добре відомі на Волині [11,116].

Військові історичні публікації, що давали оцінку наслідкам тих боїв, однозначно негативно оцінюють дії в зоні плацдарму артилерії, яка не раз виручала в скрутних ситуаціях російські війська на інших ділянках фронту. Аналіз джерел про її дії в останній фазі описуваних боїв дають підстави стверджувати, що так як гармати були переважно на правому березі, її підвів зв'язок з підрозділами піхоти на плацдармі. Інтенсивні артилерійські удари по позиціям піхоти, де перебували спостерігачі, призвели до їх переважної загибелі. Водночас під час бою прапорці та сигнальні ракети не змогли вирішити проблеми надійного зв'язку з правим берегом, так як задимленість на полі бою зробила прапорці не дієвими, а недосконалі ракети, у порівнянні з німецькими, були зовсім блідими і лише привносили хаосу. Показово, що й наявний телефонний зв'язок, за умов сильної течії весняного Стоходу та сильного артобстрілу, не мав броньованих кабелів і як свідчать сучасники тих подій, рвався від струсу повітря під час вибуху снарядів. У цій ситуації російська артилерія лише на дільниці 73-ї дивізії змогла підтримувати війська на плацдармі більш -менш точним вогнем. Водночас, на дільниці 5-ї дивізії, її 17-го, 18-го та 19-го полків, що були піддані найсильнішому удару супротивника мав місце досить показовий факт. Тут, внаслідок відсутності стійкого зв'яку з плацдармом, командуючий корпусом навіть відмінив артилерійський удар шрапнеллю по наступачих лавах противника, побоюючись накрити ним свої війська. Зовсім слабкою виявилася й протибатарейний вогонь російської артилерії, яка не задавила своїм вогнем жодний з ворожих артдивізіонів. Найбільш ймовірною причиною цього називають сучасники відсутність надійної артилерійської розвідки, зокрема несправність «повітряних апаратів», вірогідно літаків та спостережних повітряних куль [17,7]. Звичайно, що п'ять «траншейних» гармат безпосередньо на позиція 17 та 18 полків також не змогли надійно забезпечити артилерійським вогнем оборонників плацдарму.

Не проявило, як зазначалося, під час тих подій себе й російське командування на рівні 3-ї армії, корпусу та дивізій, яке прогавило підготовку ворога до наступу, не змогло оперативно вжити заходів по координації частин на плацдармі та артилерії на правому березі Стоходу. Безпорадними виявилося воно й при забезпеченні надійними засобами доставки резервів на прострілюваний з усіх сторін ворожою артилерією плацдарм. Тому справедливо, що після цієї поразки ряд вищих командирів 3-ї армії втратили свої посади.

Не варто скидати з рахунку обставину, що на час боїв за плацдарм весною 1917 року російський офіцер та солдат вже не відповідав гатункам 1914 та навіть 1916 років [1,223]. Наприкінці 1916 – початку 1917 років особливо відчувалося зменшення мотивації у захисті держави, відсутність ідеологічного підгрунтя «війни до переможного кінця» та зростаюча соціалізація та більшовизація армії. Значно посилились такі погляди після Лютневої революції 1917 року[6,92]. Зрозуміло, що такі явища не обминули і війська 3- го корпусу, дивізії якого наприкінці зими одержали значне поповнення, як з Волинської губернії так і з тодішніх промислових центрів Сходу та Півдня України. Невідомо, про те, скільки ж українців, зокрема й наших земляків – волинян , були серед жертв Червищанського плацдарму, але безсумнівно, що вони там були і загинули за чужі для себе інтереси.

Цікавими є висновки щодо тих подій одного із учасників тієї операції, який зазначив, що «Червищанський плацдарм німці взяли тому, що він не міг з природніх своїх якостей бути доброю позицією і не міг бути перетворений в таку всіма наявними в розпорядженні корпусу штучними засобами» [17,8]. Отже основними причинами описаної вище трагедії були ряд приведених військових, політичних та й природніх причин, які лиш підкреслюють весь трагізм тієї події майже 100-річної давнини.

Поряд з цим, слід також висловити міркування щодо упорядкування окремих фортифікаційних споруд на місцях найбільш жорстоких боїв, які ще збереглися та забезпечити їх використання з туристичною метою (мал.3 - 4). Особливо вимагає увіковічнення пам'яті людських жертв Червищанського плацдарму. Відомо, що під час бойових дій та після них у згаданому вище регіоні з'явилося кілька військових кладовищ. І якщо в районі с. Тоболи поховання німецьких та австрійських солдатів більш - менш упорядковані, то братські могили російської армії біля сіл Нові Червища та Оленине і зараз заростають лісом, нищаться ще збережені контури поховань. Тобто вони зникають

вже на очах наших сучасників. Періодичні акції ентузіастів не вирішуюють вважливої справи по їх збереженню. Крім цього, на жодній з відомих тут братських могил не зазначено, про те, де ж спочивають жертви Червищанського плацдарму. Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що одне з таких поховань розміщено на пагорбі біля траси Луцьк - Любешів, неподалік від мосту через Стохід, та автобусної зупинки «Село Рудка Червинська» (мал 5). Залишились спогади старожилів, що після падіння плацдарму значна кількість тіл солдатів, загиблих біля переправ, були винесена водами річки на берег біля нинішнього згадуваного мосту. Пізніше вони були поховані на схилі найближчого пагорбу, який з часом заріс гущавиною і втратив ознаки військового кладовища. Проте місцеві селяни, знаючи, що тут військове кладовище. обробляючи навколишні поля, не нищили це військове поховання, а лише оборювали його межі. Тому сьогодні, напередодні 100- річчя трагічних подій на Червищанському плацдармі є необхідність силами громадськості облагородити це військове поховання та встановити тут пам'ятний хрест. Є перспективним також й інший варіант – відновити на березі Стоходу пам'ятник, що був споруджений ще в 1918 році, але який не зберігся до нашого часу. На щастя збереглися дані про його вигляд та написи на ньому [14,97]. Варто також опікуватися збереженням й інших російських, німецьких та австро – угорських військових поховань у цьому регіоні. Тим самим ми, згідно загальноприйнятих європейських традицій, засвідчимо свою повагу до тисяч переважно безіменних жертв Першої світової війни, які полягли століття тому в жорстоких боях на нашій волинській землі.

1. Брусилов О.О. Мои воспоминания. – Москва: Военное издательство НКО, 1943, 262 с.

2.Борбич К. Застосування хімічної зброї в роки Першої світової війни на території Камінь – Каширського району біля с. Тоболи. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь - Каширщини. Випуск 37. Матеріали Всеукраїнської історико – краєзнавчої конференції. м. Камінь – Каширський. - Луцьк, 2010.- 326 с. 14

3. Борбич К. Перша світова війна : бої на Стоході. Минуле сучасне Волині та Полісся. Край на межі століть. Випуск 10. Матеріали наукової історико - краєзнавчої конференції. - Луцьк, 2002.- С.154 – 155.

4. Волинь напередодні Першої світової війни. Науковий збірник. Матеріали науково- практичної конференції. –Луцьк, 2013. - 116 с.

5. Гулько Г. Початок бойових дій на Волині в серпні 1914 року. Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю. Матеріали наукової історико - краєзнавчої конференції. Дубно, 2014.- 230 с.

6. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині. Том 3: 1914 – 1923. - Луцьк, 2015.- С.92.

7. Дем'янюк О. Військово – політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1921 роках. - Луцьк: Твердиня, 2011.- 318 с.

8. История Первой мировой войны (1914 – 1918)./ Под редакцией Ростунова И./ Т.1.-Москва, 1975.- 442 с.

9. Середюк О. 46 –й армійський корпус. Сторінки воєнної історії Волині. На3уковий збірник. Випуск 30. Матеріали Всеукраїнської науково – практичної історико – краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2009. - С.176 – 177.

10. П'ясецький В. Некрополі старожитнього Володимира: проблеми збереження. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історії України і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково-практичної історико - краєзнавчої конференції. - Луцьк, 2009.- 316 с.

11. Савич Р. Луцький (Брусиловський) прорив у документально художній прозі та спогадах.. Матеріали та тези доповідей і повідомлень . Міжнародна науково- теоретична конференція. –Луцьк, 1994. С.115 – 117.

12. Тронько П., Бажан М. та ін.. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область.- К.,1970.- 743 с.

13. Хоміч П. Район дій Південно - Західного фронту на Ковельському напрямку у Першу світову війну. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. Випуск 50. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2013.- С. 99 -100 с.

14. Хомич П. Сліди Першої світової війни на Волинському Поліссі: пам'ятки бойових дій. війну. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України і Волині. Випуск 50. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2013.- С. 96 - 98 с.

15. Цинкаловська – Грабарчук Н. Воскреслі із забуття. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Володимир – Волинський в історіїУкраїни і Волині. Випуск 32. Матеріали Міжнародної науково-практичної історико – краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2009.- 316 с.

16. Чемерис О., Мазурик Ю. Пам'ятки періоду 1-ї світової війни на території Волинської області. Камінь – Каширський в історії України і Волині. Випуск 20. Матеріали Міжнародної науково- практичної історико - краєзнавчої конференції.- Луцьк, 2006.- С. 200.- 204.

17. Інтернет ресурс: Русская армия в Великой войне: Стратегический очерк войны 1914 – 1918г.г. Часть 7. Глава 2. file: // lokahost/C:Dokuments..